

Katja Boh

POSKUS SOCIOLOŠKE ANALIZE NIZKE RODNOSTI

V prispevku želim opozoriti na omejenost teorij, ki upadanje rodnosti pripisujejo enemu ali manjšemu številu dejavnikov znotraj ekonomskega ali biološkega sistema ter pomenu, ki ga imajo kvalitativni vidiki življenja na odločanje o rojstvih. Posebej je izpostavljena teorija o "medgeneracijskem pretakanju blaginje" materialnih in nematerialnih dobrin ter teorija o "optimalni" družini, ki teži k vzpostavljanju ravnotežja med "stroški" za otroka ter "koristmi" za starše. Ugotavljam, da je v vseh sodobnih razvitih družbah pretok blaginje usmerjen od staršev k otrokom in da so materialna in nematerialna vlaganja v otroka porušila ravnotežje med "stroški" in "koristmi", kar ima za posledico zniževanje "optimalne" velikosti družine. To je razlog, da se dvojice odločajo za strategije nizke rodnosti.

Z dodajanjem socioloških razsežnosti in povezovanjem analize na makro-družbeni in mikro-individualni-družinski ravni prispevek širi in pogloblja razpravo o dejavnikih, ki vplivajo na upadanje rodnosti, in s tem tudi implicitno nakazuje vzroke za nemoč in neučinkovitost uveljavljenih ukrepov prebivalstvene politike.

In the paper the importance of other than economic and biological determinants of fertility behaviour are discussed. Described are J. C. Caldwell's "wealth flow theory", and the theory of the "optimal" family, trying to maintain the balance between "costs" of children and the "benefits" for their parents.

It is ascertained that in all modern societies the wealth flows from parents to children and material as well as non-material investments (time and energy consumption) in children have grown to the extent that they destroyed the balance between "costs" and "benefits" which results in the lowering of the "optimal" family size, and in turn influences the choice of low fertility strategies.

By taking into consideration sociological and socio-psychological aspects of fertility behaviour and by bridging the macro-societal and micro-individual-family levels of analysis, the discussion opens new perspectives in the study of factors influencing fertility decline, and implicitly points to the causes of inefficiency of population policy measures practised in European societies.

reprodukcija, rodnost, družina, pomen otroka

"Optimalna" družina

Družina je vedno težila k vzpostavljanju in ohranjanju ravnotežja med viri, ki pritekajo v družino ali jih družina sama ustvarja, ter številom članov, ki sodelujejo pri njihovi porabi. Viri, materialni in nematerialni, pa so vedno omejeni, zato je delež vsakega družinskega člana tem večji čim manj jih sodeluje pri njihovi delitvi. Glede na to, da današnji otrok ne ustvarja virov, marveč jih samo troši, sledi, da je boljše imeti manj kot več otrok. To je pravzaprav osnovna logika, ki je ob dejstvu, da lahko dandanes moški in ženske tudi z majhnim številom otrok zadovoljijo starševske potrebe, pripeljalo do skrajne racionalizacije v načrtovanju rojstev. V industrijski civilizaciji se je uveljavila norma dveh otrok, vedno več pa je moških in žensk, ki se odločajo samo za enega otroka ali se starševstvu odpovedujejo.

V demografiji in demografski politiki, ki ji pravimo tudi prebivalstvena politika, govorijo o "optimalnem prebivalstvu". Pojem "optimalnega prebivalstva" rabi A. Sauvyju

(1969) kot vizija, ideja ali končni cilj, h kateremu teži prebivalstvena politika. Beseda "optimum", kot pravi A. Sauvy, je čisto nedolžen superlativ, sinonim za "najboljše", in ko govorimo o "optimalnem prebivalstvu", pač mislimo na najboljše možno število ljudi.

"Optimalno prebivalstvo" je tisto, pri katerem je možno zastavljene družbene cilje doseči na najbolj zadovoljiv način. Toda, kateri so naši cilji in kaj preprečuje njihovo udejanjenje? "Ali je to blagostanje?" se sprašuje A. Sauvy: "nagrade, povečanje bogastva? Če je sreča ljudi odvisna od tega, kako hitro družba bogati, potem se moramo pač vprašati, katero je tisto število ljudi pri naraščajočem ali upadajočem prebivalstvu, ki dovoljuje maksimalno stopnjo bogatenja." (stran 38)

Tudi zaposlitev za vse in vsakogar je lahko naš cilj. Optimalno prebivalstvo bo v tem primeru tisto, pri katerem bodo zaposleni vsi prebivalci določene starosti. Cilj je lahko politična oblast in moč, razvijanje gospodarstva, izboljšanje kakovosti življenja, dviganje izobrazbene ravni, socialna varnost in še bi lahko naštevali cilje, ki zahtevajo "optimalno prebivalstvo". Naloga prebivalstvene politike pa je uskladiti "optimalno" velikost prebivalstva in prebivalstvene trende z razvojnimi, gospodarskimi, političnimi in družbenimi cilji ter možnostmi za njihovo udejanjenje.

Očitno je, da obstaja neka logika, ki v čisto določenih fazi razvoja gospodarskih in družbenih odnosov določa stališča do problemov prebivalstva in odloča o tem, kaj je v nekem času in prostoru "optimalno prebivalstvo" ter kakšnim ciljem mora dati politika prednost pri reševanju prebivalstvenih problemov. Če, in v kolikšni meri se prebivalstveni parametri približujejo želeni vrednosti, je pač odvisno od kriterijev za njihovo ocenjevanje in vrednotenje.

Podobno kot o "optimalnem prebivalstvu" pa bi lahko govorili tudi o "optimalni" družini. (K. Boh, 1985) Potemtakem bi bila "optimalna" družina tista velikost družine, pri kateri lahko vsak posameznik in družina kot skupnost zadovoljijo svoje potrebe na najboljši možni način, družinska (in prebivalstvena) politika pa naj bi imela za cilj omogočiti družinam, da dosežejo svojo "optimalno" velikost, to je tisto velikost, pri kateri so individualne in družinske potrebe in aspiracije usklajene z družbenimi interesi, ne da bi bili pri tem družine in njeni člani prikrajšani. Z drugimi besedami, družinske politike, vkolikor imajo tudi prebivalstvene cilje - in to imajo pretežno vse družinske politike - naj bi zagotovile takšne življenjske pogoje, v katerih "optimalna" velikost družine zagotavlja "optimalno" prebivalstvo.

Kdaj, ob katerem številu otrok doseže družina svoj "optimum", je seveda odvisno od ciljev in potreb njenih članov, ki so lahko zelo različni in se spreminjajo glede na kulturo in družbeni položaj družine in njenih posameznih članov. Razlike pa niso samo med posamezniki in družinami, marveč se s časom spreminjajo tudi pri istih ljudeh v različnih življenjskih obdobjih in kot posledica spremenjene življenjske situacije. Človekove potrebe se neprestano spreminjajo, nastajajo nove in s tem tudi zahteve za njihovo zadovoljevanje. Zategadelj bi morala biti osnovna strategija družinske (in vsake druge razvojne) politike, da neprestano odkriva, spremlja in analizira te potrebe, smeri in vsebino njihovega spreminjanja ter zagotovi vire za njihovo zadovoljevanje. Le na ta način je možno vzpostaviti ravnotežje med potrebami in viri, in ustvariti pogoje za "optimalno" velikost družine.

Reproduktivne strategije

"Non contents d'avoir cesse d'allater leur enfants, les femmes cessent d'en vouloir faire." (Ženske se niso zadovoljile s tem, da so prenehale dojit svoje otroke, ženske so jih prenehale delati.) S temi nekaj besedami je v sredini 18. stoletja J. J. Rousseau v svojem delu "Emile" (1762) opozoril na nov pojav, ki je kmalu potem zajel vso Evropo: upadanje rojstev. Z vidika zgodovine prebivalstva je upadanje rojstev ena tistih sprememb (druga je upadanje smrtnosti) v demografski sliki prebivalstva, ki zaznamujejo prehod iz stare tradicionalne v sodobno družbo in jih demografi imenujejo "demografski prehod". Na kratko, to je premik od reproduktivnega vzorca, za katerega je bila značilna visoka rodnost ob visoki smrtnosti, k vzorcu, za katerega je bilo najprej

značilno upadanje smrtnosti, ob še vedno visoki rodnosti, ki mu je v krajših ali daljših časovnih zamikih sledilo tudi vztrajno padanje števila rojstev. Zgodovina in analiza demografskih podatkov nam povedo, da se je ta trend iz Francije najprej selil v severno in zahodno Evropo, nekoliko kasneje zajel južne in nazadnje še vzhodnoevropske dežele. (j. Malačič, 1985) To je bil kazalec radikalnih sprememb v reproduktivnem obnašanju prebivalstva. (Ph. Aries, 1980; J. C. Caldwell, 1981)

Navzlog zanimanju za probleme prebivalstva v akademskih in še posebno v političnih krogih ter različnimi poskusi izgradnje teorije pa ugotavljamo, da je znanje o vzročno posledičnih mehanizmih prehoda od visoke k nizki rodnosti še vedno pomanjkljivo, enostransko, ostaja na opisani ravni in ne daje tistih osnovnih informacij, na temelju katerih bi bilo možno sklepati na vzroke sprememb in na tem graditi politiko usmerjanja prebivalstvenih procesov. Znanost še ni odgovorila na dve temeljni vprašanji. Prvič, kateri so ključni dejavniki, ki so vplivali na spremembe v reproduktivnem obnašanju? In drugič, kateri so tisti dejavniki, ki ne le vzdržujejo nizko rodnost, marveč še naprej povzročajo njeno upadanje?

Večina dosedanjih teorij o spreminjanju reproduktivnega obnašanja ima vsaj eno pomanjkljivost, in to je, da spremembe razlaga kot posledico delovanja enega ali kombinacije dejavnikov znotraj enega sistema (običajno biološkega ali ekonomskega) in da avtorji znotraj globalnih družbenih premikov v procesu gospodarskega in družbenega razvoja ne poiščejo tistih prvin in odnosov, ki imajo v posameznih družbah ob določeni strukturi odnosov in v določenem zgodovinskem trenutku posebno vlogo in na čisto določen način oblikujejo človeško reprodukcijo.

Pogosto se v literaturi upadanje rodnosti povezuje z "modernizacijo", "razvojem" ali "industrializacijo", se pravi s pojmi, ki označujejo prehod iz vaške poljedelske v mestno industrializirano družbo, demokratizacijo političnega sistema (A. F. K. Organski et al. 1984), sekularizacijo, socialno mobilnost, množično izobraževanje, nov vrednostni sistem in še marsikaj. Pri tem pa ne upoštevajo, da so se ti procesi v različnih družbah razvijali na različne načine, v različnih obdobjih in je bil njihov vpliv na rodnost lahko le zelo posreden. Spremembe v reproduktivnih vzorcih obnašanja velikega dela prebivalstva so namreč v Evropi nastopile že kot anticipacija drugih družbenih sprememb, ki so pogojevale zmanjšanje "optimalne" velikosti družine. Takšen sistem vrednot je potem dobil še nove vzpodbude in možnosti za udejanjenje v napredku znanja in sodobnih kontracepcijskih metodah.

Sistem regulacije rojstev z vplivanjem na velikost družine se je oblikoval že v predindustrijski Evropi. G. Mackenroth (1953) ga je opisal takole: "Celotni agrarni življenjski prostor nekega socialnega telesa je bil razdeljen na kmečka posestva. Kmetija je bila gospodarsko podjetje, ki je bilo prilagojeno delovni in potrošni normi kmečke mladine. Za uporabo zemlje je kmet zemljiškim lastnikom plačeval v naturalijah in denarju (...) Kmetija je dajala kolikor je bilo potrebno za dvogeneracijsko družino in morda še za preživnino za stare člane (...) Rojevanje je bilo vezano na zakon, sklepanje zakonske zveze pa na pridobitev kmetije. Poleg tega so na kmetiji živeli še hlapci in druga služinčad, ki jim njihov položaj ni omogočal sklepanja zakonske zveze. Ta skupina se je lahko razmnoževala samo izven zakona, kar se razen v izjemnih primerih ni dogajalo, ker so jih pri tem omejevala religiozna in moralna pravila."

Sirjenje ali oženje ekonomskega prostora, znotraj katerega so bili dani pogoji za preživljanje, se je neposredno odražalo v številu kmetij: "Če se je prostor širil, če je bilo dovolj kmetij, so se ljudje preje in bolj pogosto poročali (...) če je bilo malo prostora, potem je bilo tudi manj družin in manj otrok. Tudi zemljiške posestnike je zanimala zemljiška renta in bilo bi v nasprotju z njihovimi interesi, če bi večja produktivnost imela za posledico tudi hitrejšo rast kmečkih družin." (stran 317)

Racionalnost, ki se v tem primeru razodeva na področju gospodarstva in posredno v reprodukciji pa ni niti samo biološki niti samo ekonomski pojav, marveč jo je možno razumeti le v njenem kulturnem, to je vrednostnem kontekstu. Racionalnost je značilnost evropske misli in bržkone tudi eden od pogojev, da se družba razvija po vnaprej začrtanih smernicah. Tehtanje možnih alternativ in strategij za doseganje dolgoročnejših ciljev in odločanje za tisto alternativo in strategijo, ki najbolj zagotovo

ob najmanjšem tveganju pripelje do udejanjenja cilja, v nasprotju s fatalističnim predajanjem usodi ali odločanjem v prid takojšnjih in neposrednih učinkov, je vplivalo na oblikovanje vseh tistih vzorcev obnašanja, ki so značilni za zgodovinski razvoj evropskih družb.

Se vedno pa smo dolžni dati odgovor na vprašanje, katere specifične značilnosti modernizacijskega procesa so bile ključnega pomena pri spreminjanju in oblikovanju novih reproduktivnih vzorcev? Ali je to bila nova organizacija proizvodnje? So bile to boljše higienske razmere in s tem povezano upadanje smrtnosti? Izboljšanje življenjske ravni in širjenje opcijskih sistemov? Večja dostopnost izobraževanja, mestni način življenja, kontracepcija ali kaj drugega?

Nekateri pisci zastopajo teorijo, po kateri je upadanje rojstev posledica premika od tradicionalne nekontrolirane k sodobni kontrolirani rodnosti (L. A. Tilly, 1978: 42). Ph. Aries (1980: 646) piše o čisto posebnem premiku od situacije, za katero je značilno "avtomatično nenačrtovano obnašanje in predajanje nagonom" k modelu reprodukcije, ki je "uravnavana z metodami racionalne znanstvene organizacije", neke vrste "biološkega Taylorizma".

Proti takšnim tezam govorijo teoretični argumenti in empirične izkušnje, ki kažejo, da tudi v tradicionalnih družbah reprodukcija ni bila nikoli samo nagona in nekontrolirana. Vse družbe, pretekle in sedanje, elementarne in kompleksne, so poznale in uporabljale različne oblike kontrole rojstev. Že dolgo pred nami so ponekod gojili tradicijo majhne družine in omejevali število rojstev. S problemom omejevanja rojstev so se ukvarjali veliki duhovi antike in Konfucij se je zavzemal za koncept optimalnega števila ruralnega prebivalstva, ki naj bi bilo usklajeno z obsegom agrarne površine. Rojstva so omejevali z odlaganjem porok, izpostavljanjem novorojenčkov (zlasti deklic), seksualno abstinenco in celibatom. Zategadelj meni E. A. Wrigley (1978), da: "... demografski prehod ni bil premik iz situacije, v kateri je bila rodnost nekontrolirana, v situacijo s preudarnimi omejitvami kontrolirane rodnosti, pač pa premik od sistema kontrole preko družbenih institucij k odnosom, za katere je značilna posameznikova avtonomna odločitev pri uravnavanju rodnosti." (str. 148)

Seveda pa to spet ne pomeni, da so se moški in ženske v preteklosti mehanično podrejali družbenim normam. Pač pa so v preteklosti posameznikovo ravnanje usmerjali dejavniki, kot npr. verski nauki in moralni zakoni, pravo, izobrazba, običaji in tipi družinske organizacije, ki so vsi skupaj in vsak zase vzpodbujali k visoki rodnosti. To, kar je novo, torej niso poskusi omejevanja rojstev, marveč rušenje tabujev ter pravice in možnosti, ki jih imajo sodobni ljudje, da avtonomno, po svoji presoji in potrebah, ne da bi bili izpostavljeni pritiskom okolja, rešujejo probleme v zvezi z rojevanjem.

Takšno razmišljanje pa nas pripelje do nekaterih novih teoretičnih spoznanj: namreč, da rojevanje ni končni cilj, ampak ga lahko razumemo tudi kot strategijo, s katero posamezniki in družina kot skupnost ohranjajo kontinuiteto in si zagotavljajo obstoj. Strategije so diferencirane rešitve, ki jih ljudje, moški in ženske, dvojice in družinske skupnosti izbirajo in uporabljajo zato, da na najboljši možni način zadovoljijo svoje potrebe in rešujejo svoje probleme. Strategije niso vedno in nujno načrtovane in preračunane na končni uspeh, lahko so tudi izraz običajev in navad, izkušenj in ustaljenih praks, stkanih v različne vzorce obnašanja. (P. Bourdieu 1976)

Teorija "medgeneracijskega pretakanja blaginje"

Uporaba koncepta družinske strategije v analizi vzorcev reproduktivnega obnašanja odpira nove možnosti za raziskovanje in povezovanje dejavnikov na makro (družbeni) in mikro (individualni, družinski) ravni. Med poskusi takšne teoretične posplošitve gotovo zasluži posebno pozornost J. C. Caldwellova (1982) teorija o "medgeneracijskem pretakanju blaginje". "Visoka ali nizka rodnost je rezultat ekonomske koristnosti za posameznika, dvojico in družino (...) Racionalnost visoke ali nizke rodnosti je odvisna od družbenih pogojev, predvsem od smeri "medgeneracijskega pretakanja blaginje". (str. 152) To je od pretakanja materialnih in nematerialnih virov (delo, denar, dobrine,

usluge, ljubezen, varnost) od starejše k mlajši generaciji ali nasprotno, to je od mlajše k starejši. J. C. Caldwell meni, da je visoka rodnost v tradicionalnih družbah prilagojena domačemu, gospodinjškemu načinu proizvodnje, pri kateri je količina virov, ki se pretakajo od mlajše k starejši generaciji večja kot nasprotno. Starejše generacije dobijo več, kot vlagajo, zato je "optimalna" velikost družine, ki jo omogoča strategija visoke rodnosti, večja.

Strategija visoke rodnosti je zato možna in uporabna samo v družbah, ki podpirajo in legitimizirajo domačo proizvodnjo, to je v družbah, v katerih kulturne norme dajejo prednost družinskim pred individualnimi težnjami in v družbi, ki je dovolj monolitna, da lahko kontrolira in sankcionira morebitne odmike od predpisanega obnašanja. (A. Saporiti, v tisku).

Nadalje je strategija visoke rodnosti uporabna in možna v družbeni organizaciji, ki je zgrajena na maskulinitnem in senioritetnem principu, kar pomeni, da je odločanje o produkciji in reprodukciji izključno privilegij starejših moških. Kot bomo videli, je prav ta zadnji pogoj izredno pomemben za razumevanje nizke rodnosti. Ker se bomo k temu še vrnil, je za sedaj dovolj, če rečemo, da temelji legitimizacija ekonomske racionalnosti visoko rodnostnih strategij na tem, kar J. C. Caldwell (1981) imenuje "kulturno superstrukturo" družinskega načina proizvodnje, to pa je spet povezano s splošno superstrukturo tradicionalnih družb, ki so močno segmentirane po spolu, starosti, zakonskem stanu, poreklu in odnosih.

Strategija visoke rodnosti pa preneha biti racionalna, brž ko morajo starejše generacije vlagati v mlajše več, kot lahko dobijo v povračilo. Po J. C. Caldwellu se resnični prelom v rodnostnem obnašanju zgodi šele, ko starejše generacije ne morejo več kontrolirati umeščanja mlajše generacije na trg delovne sile in ko se z uvedbo kapitalističnega načina proizvodnje ukine tradicionalni monopol starejših moških v kontroli produkcije in reprodukcije. To ima za posledico spremembe v ekonomskih odnosih znotraj družine, ki povzročajo preobrat v "medgeneracijskem pretakanju blaginje", zato postanejo strategije visoke rodnosti neracionalne.

Vendar bi bilo popolnoma napačno, če bi teorijo o "medgeneracijskem pretakanju blaginje" omejili samo na njene ekonomske sestavine. Spremembe v proizvodnih odnosih so le eden in še zdaleč ne edini pogoj za preobrat v pretoku blaginje. Ključ za razumevanje sprememb v reproduktivnem obnašanju prebivalstva namreč niso ekonomski, pač pa neekonomski dejavniki, ki so poleg tega tudi vzrok za nemoč in neučinkovitost intervencij pri spreminjanju reproduktivnih strategij.

Preobrat v "medgeneracijskem pretakanju blaginje" je možen samo v čisto določenih proizvodnih odnosih, ko se ekonomija nuklearne družine dokončno osamosvoji od sorodniških mrež, to pa je nadalje povezano s spremembami v čustvenem ravnotežju družine. Z drugimi besedami, ekonomska nuklearizacija sodobne družine je rezultat podobne nuklearizacije afektivnih odnosov znotraj družine, ali, kot je napisal V. N. Thadani (1978): "...Radikalne spremembe v odnosu starši-otrok, so temeljni dejavnik pri (čustvenem op. K. B.) stapljanju nuklearizirane družine, preobratu v medgeneracijskem pretoku blaginje in upadanju rodnosti." (str. 471).

Opisana teorija se neverjetno dobro sklada z nekaterimi teoretičnimi in empiričnimi usmeritvami v sociologiji družine. Pri tem imam v mislih predvsem novejši "čustveni pristop" (sentiment approach), ki so ga prvi uvedli in razvili zgodovinarji. To, kar Caldwell imenuje "emocionalna nuklearizacija" je lahko rezultat mnogih procesov, ki v svojih posledicah konvergirajo v družini. Ločitev družinskega jedra in njegova čustvena ter ekonomska emancipacija; naraščajoči "čustveni individualizem" in zavest, da je družina afektivna skupnost, ki jo je treba varovati pred zunanji "vsiljivci" (E. Shorter, 1975: 227); "romantična revolucija", ki je poudarila čustvene in enakostne vidike partnerskih in družinskih odnosov in s tem porušila temelje tradicionalne patriarhalnosti; "odkritje materinstva" in materinske ljubezni ter spremenjen pomen starševstva, "... tista resnična revolucija čustev, revolucija, ki se po svojem pomenu lahko meri s francosko revolucijo ali industrijsko revolucijo" (Ph. Aries, 1980: 645) in jo po Ph. Ariesu imenujemo "odkritje otroštva", so oblikovali odnose v katerih se je vsa

čustvenost osredotočila na družino in predvsem na otroka. Materijalno in psihološko vlaganje v otroka je postalo imperativno.

Spremembe na individualni in družinski ravni pa so potekale nekako vzporedno s strukturalnimi spremembami na makro-družbeni ravni (urbanizacija, socialna mobilnost, množično šolanje itn.). Vendar se nobena sprememba, niti na makro niti na mikro-individualni-družinski ravni, ne bi mogla uveljaviti, če ne bi bili rezultati teh sprememb v skladu z zahtevami kapitalistične proizvodnje in moralo, ki je zahtevala iniciativo, individualizem, samostojnost. Kolektivistične vrednote so se morale umakniti posamičnim interesom, participacija v kolektivni proizvodnji, visokemu vrednotenju individualnega dela.

Za spreminjanje reproduktivnih strategij so torej zlasti pomembni trije procesi. Prvi, erozija moči starejše moške generacije, ki je v tradicionalnih družbah imela oblast in kontrolo nad produkcijo in reprodukcijo v družini; drugi, spremenjen pomen otroka. Oboje pa je najtesneje povezano še z tretjim procesom, ki ga lahko na kratko imenujemo spremenjen položaj ženske. Vsi trije procesi nasprotujejo visoki rodnosti. Obrnili so smer "medgeneracijskega pretakanja blaginje" do te mere, da so otroci (več otrok) postali ekonomsko in psihološko breme za svoje starše.

"Stoletje otroka" v zatonu

V preteklosti se je rodilo več otrok. Vanje, v primerjavi z današnjo družino niso veliko vlagali, "Medgeneracijski pretok blaginje" je bil odločno usmerjen od mlajše k starejši generaciji. Na koncu 18. stoletja pa zaznamujemo premike, ki so jih povzročile strukturne spremembe v proizvodnji in porajanje nove družinske ideologije. Pretok materialne in nematerialne blaginje se je preusmeril od starejše k mlajši generaciji, to je od staršev k otroku. Osnovna vloga staršev je postala socializacija otroka in njegovo umeščanje v družbeno strukturo (soziale Placierung). Otrokov uspeh je postal cilj, pomoč pri doseganju tega cilja pa dolžnost staršev, ki temu cilju prilagajajo svoje življenjske strategije.

Nikoli v preteklosti se starši niso toliko ukvarjali s svojimi otroci kot danes. Razvoj stroke, še zlasti pedagogike, psihologije in medicine, je staršem postavil visoka merila za nego, vzgojo in otrokovo izobraževanje. Vse to pa zahteva vlaganja v obliki denarja, časa, fizične in psihične energije. Vendar so to omejene količine, ki jih ni možno po volji raztezati, povečevati njihovega obsega, in prav to je razlog, da je treba z njimi ravnati skrajno racionalno, kar naravnost "vsiljuje" strategije nizke rodnosti. "Ljudje določijo število otrok, ki jih želijo imeti tako, da primerjajo zadovoljstva in koristi, ki jih dobijo od dodatnega otroka z denarnimi in psihološkimi stroški za tega otroka." (J. Malačič, 1985: 103).

Zaenkrat nimamo instrumentov, s katerimi lahko zanesljivo merimo nematerialne "stroške" (porabo časa in energije) za otroka, ki še zlasti bremenijo matere. Lahko pa ugotovimo - in zato imamo dovolj empiričnih podatkov - da ti stroški še vedno naraščajo in že presegajo zmogljivosti ter pripravljenost obeh staršev da "plačata" takšno "ceno". Posledica tega je omejitve števila otrok.

Koristi, ki jih imajo današnji starši od svojih otrok so pretežno socialne in čustvene narave. Ko smo ženske spraševali, zakaj si želijo otroka ali še enega otroka, so odgovarjale, da bi to želele, ker je ljubezen med materjo in otrokom najpopolnejša, ker bi želele z otrokom deliti, kar imajo in kar znajo, da v starosti ne bodo osamljene (K. Boh, 1975). To pa so potrebe, ki jih današnje ženske (in moški) lahko zadovoljijo s samo enim otrokom, še posebno, ker lahko z veliko verjetnostjo računajo, da jih bo otrok preživel.

Dandanes v industrijsko razvitih delih sveta starši nimajo prav nobene motivacije za to, da bi imeli več otrok. Imajo pa več razlogov za to, da jih imajo čim manj. Poleg tega jim sodobna znanost in tehnologija omogočata, da imajo prav toliko otrok, kolikor si jih želijo in kadar si to želijo. V kolikor pa menijo, da razmere niso primerne za rojevanje, lahko z rojstvi odlašajo ali se otroku sploh odpovejo.

Upadanje rodnosti v Evropi je bilo po Ph. Arièsovem (1980) mnenju posledica ogromnih materialnih in čustvenih vlaganj v otroka, ki niso imela primere v zgodovini. In prav zato, ker otrok za svoj razvoj in uspeh rabi vse razpoložljive vire, je v interesu otroka in staršev, da teh virov ne "drobijo", se pravi da jih ne delijo med več otrok. To pa je možno doseči samo z zmanjševanjem "optimalne" velikosti družine s strategijo omejevanja rojstev.

V industrijski civilizaciji je obveljala norma majhne družine z največ dvema otrokoma. To je bil družinski "optimum" ob katerem je bilo še možno vzdrževati ravnotežje med "stroški" in "koristmi". Nove generacije, tiste pod 40 let: "... pa nas peljejo v novo obdobje, v obdobje v katerem bo otroku odmerjeno še (op. K. B.) manj prostora." (Ph. Aries, 1980: 654). Starševstvo je postalo le ena od možnih ne pa obvezna vloga današnjih žensk in moških, vloga ki zahteva velika vlaganja, ki starše obvezuje in omejuje njihovo svobodo.

Starševstvo je v nasprotju z novimi opredelitvami partnerskih odnosov, ki so razvezljivi, se lahko poljubno prekinjajo in spreminjajo. Starševstvo pa je trajno obvezujoče. "Lahko imamo bivšega partnerja, bivšo službo, ne moremo pa imeti bivšega otroka." (A. Rossi, 1974: 108) Moški in ženska lahko prekineta neuspelo partnerstvo, lahko vzpostavita nove odnose z drugimi partnerji, toda če se odločita, da bosta imela otroka, ni več nobenega "izhoda", pa četudi utegne v določenem obdobju življenja starševstvo postati nezdržljivo s partnerstvom, poklicem ali drugimi življenjskimi potrebami in težnjami. Z drugimi besedami, (neobvezno) starševstvo je stopilo v tekmovanje z drugimi enakovrednimi cilji in s tem izgubilo svoj primat.

Vedno več je dvojic, ki odlašajo s starševstvom, se odločajo za enega samega otroka ali se otrokom zavestno in hote odpovedujejo. Lahko, da je to le trenuten pojav, vendar je bolj verjetno, da se v tem že kažejo prvi znaki novega vzorca reproduktivnega obnašanja, ki na pragu v post-moderno družbo pomeni konec "stoletja otroka".

Ženina "dvojna navzočnost" in materinstvo

Med pomembne dejavnike nizke rodnosti sodi tudi spremenjen položaj in vloga ženske. Poudarili smo pomen, ki ga ima za izbor reproduktivnih strategij slabitev patriarhalne avtoritete in monopolni položaj moškega pri kontroli produkcije in reprodukcije. S tem ko se je proizvodnja ločila od domačega gospodinjstva in se je odločanje v proizvodnem procesu preneslo v izvendružinske ustanove, pa je moški tudi v reprodukciji izgubil svoj ekskluzivni vpliv. K temu sta prispevali še ekonomska emancipacija žensk in demokratizacija odnosov med spoloma v in izven družine.

Nova industrijska proizvodnja in razvoj terciarnega sektorja so zahtevali več delovne sile, kar je imelo za posledico masovno vključevanje žensk v plačano delo in krepitev njihove ekonomske, socialne in psihološke avtonomije. Prav nič ne pretiravamo če rečemo, da imajo današnji ljudje kontrolo nad reprodukcijo in da je odločanje za ali proti rojstvu otroka postalo ne le privatna družinska zadeva, marveč in predvsem ženina osebna in zavestna odločitev.

V tradicionalnih družbah je ženin položaj opredeljen z njeno materinsko vlogo. Šele ko žena rodi otroke (po možnosti sinove) in postane mati večjega števila otrok, postane član moške družine. Nasprotno, ima današnja žena v razvitih okoljih celo vrsto drugih opcij. Svoj položaj in materialno sigurnost si lahko zagotovi na druge načine, z izobraževanjem, poklicem, sodelovanjem v družbenem življenju in politiki. Materinstvo je njena "intimna" vloga, za katero se lahko odloči ali pa tudi ne, ne da bi bila za to "kaznovana".

Sodobna žena ima različne vloge v in izven družine, zato govorimo o njeni "dvojni navzočnosti" (L. Balbo, 1978) pa tudi o njeni dvojni obremenjenosti, kajti vsaka njena vloga zahteva vlaganja v času in energiji. To ženo naravnost sili, da racionalno alocira in deli vire. Čim večje so ženske "izven" družinske potrebe in aspiracije, bolj verjetno je, da bo materinstvu dodelila manjši delež. Podatki raziskave med dvojicami brez otrok v Zvezni republiki Nemčiji so pokazali, da visoke poklicne aspiracije in visoka merila za

starševstvo povzročajo konfliktna situacije, ki jih žene pogosto rešijo, tako, da se odpovejo otroku (R. Nave-Herz, 1988)

Neskladje med internimi (družinskimi) in eksternimi (izven družinskimi) vlogami lahko različno vplivajo na izbor reproduktivnih strategij, ker je odločitev za ali proti rojstvu otroka v končni konsekvenci odvisna od zaznave teh vlog ter starševskih norm. Opažamo, da se z višanjem izobrazbe žensk in z višanjem njihovega poklicnega statusa ter večjo udeležbo v javnem življenju spreminjajo tudi njihove preference. Za ženin individualni izbor reproduktivnih strategij je prav tako pomembno razmerje med "koristmi", ki jih žena ima (ali pričakuje) od svojih otrok (ekonomske, socialne, psihološke) ter viri, ki jih mora vanje vlagati. To razmerje pa je, kot ugotovljamo: "... dandanes vedno bolj v škodo ženske." (A. Saporiti, v tisku) in to navkljub razviti mreži ustanov, ki naj bi s svojimi dejavnostmi pomagale blažiti neskladja, ki nastajajo zaradi ženske "dvojne navzočnosti".

Podružbljanje stroškov reprodukcije z uvajanjem pravnih, varstvenih, zdravstvenih in izobraževalnih institucij lahko samo delno zmanjša obremenitev staršev in s tem blaži konfliktna situacije, ne more pa jih odpraviti. Zmanjšuje se samo tisti del "stroškov", ki so merljivi v denarju in času, ne more pa spremeniti percepcij, norm in vrednot, na katerih temelji sodobna družinska ideologija, zato so te institucije potrebne, vendar niso zadostne za spreminjanje reproduktivnih strategij.

"Optimalna" slovenska družina v krizi

Sodobni tip reprodukcije v Sloveniji kaže enaka znamenja zmanjšane rodnosti kot v drugih evropskih deželah. Kljub temu je bil neto koeficient reprodukcije v Sloveniji vse do konca 70-tih let nekoliko nad 1, kar je še zagotavljalo enostavno reprodukcijo prebivalstva. (J. Malačič, 1985: 209) V zadnjih letih rodnost spet upada in demografi že opozarjajo na probleme, ki utegnejo ogroziti njen razvoj.

Na osnovi dosedanje razprave lahko sklepamo, da je tudi v Sloveniji prišlo do preobrata v "medgeneracijskem pretakanju blaginje" in do rušenja ravnotežja med "koristmi" in "stroški" za otroka. Samo s strategijo nizke rodnosti lahko slovenska družina doseže "optimalno" velikost in se na ta način prilagaja svojim zahtevam in možnostim.

Manjše oscilacije v krivulji rodnosti smo opazili že v preteklosti, toda to so bili le manjši premiki, ki niso bistveno spreminjali demografske slike prebivalstva. V zadnjem času pa so se življenjske razmere temeljito spremenile. Delovnih mest je vedno manj, narašča nezaposlenost mladih, mladi si ne morejo sami zagotoviti materialne eksistence, življenjski stroški so že daleč presegle ekonomsko zmogljivost družin, stanovanja so postala takorekoč nedosegljiva, socialne varnosti ni. Ljudje postajajo nemirni in nesigurni in nobenega dvoma ni, da vplivajo takšne razmere na odločitve v zvezi z rojevanjem.

Toda bilo bi preveč enostavno, če bi današnje strategije nizke rodnosti razumeli samo kot odgovor slovenske družine na obstoječo ekonomsko krizo. Današnje razmere in brezizglednost res ne motivirajo k rojevanju otrok, toda upošteva svetovne trende je bilo sedanje upadanje rojstev pričakovano in ni samo posledica ekonomskega stanja pri nas, pač pa vseh tistih modernizacijskih procesov v družini in družbi, ki so pripeljali do spremembe v reproduktivnem obnašanju in o katerih je bilo že govora v prejšnjih poglavjih tega prispevka. Menim, da ne bom naredila večje napake, če tvegam hipotezo, da bi do upadanja rojstev v Sloveniji prišlo, tudi ko in če ne bi bilo današnje krize. Ni pa izključeno, celo zelo verjetno je, da je današnja kriza upadanje rojstev še pospešila. Vsaka krizna situacija zahteva prilagoditve in vemo, da se spremembe vedenjskih vzorcev oblikujejo na istih temeljnih orientacijah in prioritetah, ki so jih ljudje osvojili v normalnih razmerah (O. Hultaker, 1983). Iz tega torej sledi, da se bodo vzorci reproduktivnega obnašanja, ki so se oblikovali v preteklosti (pred kriznim obdobjem) in so bili rezultat spleta ekonomskih, socialnih in psiholoških dejavnikov v procesu modernizacije družbe in posameznika, in ki so družini pri "optimalni" velikosti

zagotavljali uravnovešen odnos med potrebami in viri, "koristmi" in "stroški", da se bodo tisti vzorci ohranili tudi v kriznem obdobju s tem, da se utegne "optimalna" velikost družine še naprej zmanjševati.

Namesto zaključka

Danes se večina strokovnjakov strinja, da se je prehod od visoke k nizki rodnosti v Evropi odvijal v zelo različnih družbeno-ekonomskih, institucionalnih, kulturnih in demografskih pogojih. Vsi pa ugotavljajo, da vendarle obstoja neka splošna razlaga za pojav upadanja rojstev. Menijo, da se je v določenem trenutku evropske zgodovine začel proces, ali bolje verizni proces tako, da so spremembe v reproduktivnih vzorcih imele za posledico (ali so bile vzrok) druge družbene in individualne spremembe, ki so postale temelj, na katerem se je izgrajeval nov vrednostni sistem; ta pa je postal odločilen pri upadanju rodnosti. In samo v takšnih okoliščinah so lahko tudi sodobne kontracepcijske metode doživele ugoden sprejem in široko uporabo.

Lahko torej povzamemo, da ne zgolj ekonomske, ne zgolj družbene, politične ali individualne družinske spremembe še niso vzrok za upadanje rojstev. Upadanje rojstev je sestavina, je neločljivi del celotnega modernizacijskega procesa, je reakcija ljudi na spremenjene življenjske pogoje in dejavnik pri njihovem spreminjanju. In prav ta zapletenost, odvisnost, večslojnost pojava je tudi vzrok za to, da ostajajo poskusi vplivanja na rodnostno obnašanje brez pravega učinka, saj se sploh ne morejo dotakniti bistvenih vidikov tega procesa.

O možnostih in omejitvah prebivalstvene politike in ukrepih za rehabilitacijo rodnosti ne moremo govoriti. Podrobnejša razprava bi presegla okvire tega prispevka. Dovolj bo, če ugotovimo, da so ukrepi, ki se jih poslužujejo prebivalstvene politike (eksplicitne in implicitne) v glavnem usmerjeni k izboljšanju življenjskega standarda posameznikov in družin (ne pa tudi k izboljšanju kvalitete življenja ljudi!) in da poskušajo to doseči s podružbljanjem reprodukcije, kar v konkretnem primeru pomeni: več materialne skrbi za družino, zaščito matere pri delu, porodniški dopust, reševanje stanovanjskega problema, izboljšanje zdravstvenih storitev, uvajanje otroškega varstva itn. Skratka, promocijo institucij družbe blaginje, ki prav v tem času doživljajo hudo kritiko, ker ne le, da nimajo in ne morejo imeti večjega vpliva na rodnost, marveč ne morejo zadovoljivo izpolnjevati niti svojih osnovnih nalog pri zadovoljevanju človekovih potreb. Še posebej pa to velja v naših, do skrajnosti omejenih materialnih pogojih življenja.

V sedanjih razmerah je nerealno pričakovati, da bi se problemi v zvezi z rodnostjo lahko reševali po starih ustaljenih obrazcih. Prisilni ukrepi so nesprejemljivi (in navsezadnje tudi neučinkoviti!), nova večja vlaganja v podružabljanje reprodukcije pa niso verjetna, kakor tudi ni verjetno, da bi s takšnimi ukrepi - tudi če bi jih udejanili - spet vzpostavili ravnotežje in premaknili mejo "optimalnosti" družine na višjo raven.

To pa še zdaleč ne pomeni, da bi si smeli privoščiti varčevanja na področju podružbljenja reprodukcije. Pomoč našim družinam ni več samo vprašanje zviševanja rodnosti (čeprav tudi teh posledic ne bi smeli zanemariti), ampak je nujna za preživetje. In navsezadnje, "optimalnega" prebivalstva ne opredeljujemo samo z njegovo velikostjo. V sodobnem svetu je pomembna predvsem kvaliteta ljudi. Zato prebivalstvene politike ne bi smeli razumeti samo kot napor za povečanje prebivalstva, marveč tudi kot del skrbi za kvalitetno življenje, za dviganje ravni zadovoljevanja eksistenčnih in eksistencialnih potreb ljudi.

LITERATURA

- Aries, Ph.: Centuries of Childhood. A Social History of Family Life. Viking, N. Y. 1965
- Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in West. Population and Development Review. Vol. o. No. 4, December 1980: 645-650.
Balbo, L.: La doppia presenza. Inchiasta 32, 1978, 2-6.

- Bernhardt, E. M.: Changing Family Ties, Women's position and Low Fertility. Conference on Women's Position and Demographic Change in the Course of Development. Asker, Oslo 1988: 99-122.
- Boh, K.: Psihosocialni faktorji v načrtovanju družine. ISU. Ljubljana, 1975.
- Optimalna obitelj i natalitet. Beograd. Marksistička misao 3/85: 77-87.
- Bourdieu, P.: Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction. kn: Foster, R. and Ranum, O. (eds.) Family and Society. Selection from the Annals: Economies, Societies, Civilizations. J. Hopkins. Un. Press, Baltimore 1976.
- Cain, M.: Patriarchal Structure and Demographic Change. Conference on Women's Position and Demographic Change in the Course of Development. Asker, Oslo 1988: 19-41.
- Caldwell, J. C.: The Mechanisms of Demographic Change in Historical Perspective. Population Studies. Vol. 35. No. 2. 1981: 5-27.
- Theory of Fertility Decline. Academic Press. London - New York. 1982.
- The Wealth Flow Theory of Fertility Decline. IN: Hohn, C. and Mackensen, R. (eds.): Determinants of Fertility Trend Theories Re-examined. Ordina Ed. Liege 1982.
- Hawthorn, G.: The Sociology of Fertility. Collier-Macmillan Limited London. 1970.
- Hultaker, O.: Family and Disaster. International Journal of Mass Emergencies and Disasters. Vol. 1. No. 1. March 1983.
- Julemont, G.: Statut de la femme et position de l'enfant. Antinomie ou complementarite. La contraception comme variable intermediaire. Conference On Women's Position and Demographic Change in the Course of Development. Oslo 1988: 123-152.
- Mackenroth, G.: Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung. Springer Verlag. Berlin-Göttingen - Heidelberg. 1953.
- Malačič, J.: Sodobno obnavljanje prebivalstva in delovne sile. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1985.
- Nave-Herz, R.: Kinderlose Ehen. In: Lüscher, K. Schultheis, F. Wehrspau, M. (Hg.): Die "postmoderne" Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit. Universitätsverlag Konstanz. 1988: 193-200.
- Organski, A. F. K. et al.: Births, Deaths, and Taxes. The Demographic and Political Transition. Univ. of Chicago Press. Chicago 1984.
- Postman, N.: Das Verschwinden der Kindheit. S. Fischer. Frankfurt/Main 1983.
- Saporiti, A.: Fertility trends in Europe. In: Boh, K. et. al. (eds.) Changing Patterns of European Family Life. Routledge (v tisku).
- Sauvy, A.: General Theory of Population. Weidenfeld and Nicholson. London, 1966.
- Shorter, E.: The Making of the Modern Family. Basic Books. N. Y. 1975.
- Thadani, V. N.: The logic of sentiment: The Family and social change. Population and Development Review. Vol. 4. No. 2. Summer 1979: 137-152.
- Tilly, C.: The historical study of vital process. In: Tilly, C. (ed.) Historical Studies of Changing Fertility. Princeton Univ. Press. Princeton. N. J. 1978.
- Wrigley, E. A.: Fertility strategy for the individual and the group. In: Tilly, C.: op. cit. 1978.